INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TRANSPORT LEKSEMALARINING NOMINATIV XUSUSIYATLARI

Ergasheva Baxtiniso Uktam qizi

KIRISH

Nominatsiya nazariyasi — tilshunoslikning predmet va hodisalarga nom berish jarayonini, ya'ni til birliklarining voqelik bilan bog'lanish mexanizmlarini o'rganuvchi sohasidir. Har bir leksema muayyan belgi, xususiyat yoki funktsiya asosida "motivlashgan" holda yoki, aksincha, o'zga tildan tayyor shaklda o'zlashtirilib, "motivlashmagan" holda nom hosil qiladi. Nominativ xususiyatlarni o'rganish so'zning shakllanish tarixini, uning ortida turgan idrok jarayonini hamda muayyan xalqning voqelikni qanday tasniflashini ochib berishga xizmat qiladi.

Transport leksikasi bu borada boy material beradi, chunki yangi transport vositalari paydo bo'lishi bilan ularni nomlash zarurati doimiy ravishda yuzaga keladi va bu jarayonda tilning ichki resurslari (affiksatsiya, qo'shma so'z yasalishi, metafora) yoki tashqi manba (o'zlashtirish) faol ishga solinadi. Ushbu tezisning maqsadi — ingliz va o'zbek tillarida transport vositalari nomlarini hosil qiluvchi nominativ usullarni aniqlash, ularning motivlashganlik darajasiga ko'ra tasniflash hamda ikki tildagi natijalarni qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot E.S. Kubryakova va A.A. Ufimtsevaning nominatsiya nazariyasiga oid asosiy qoidalariga tayanadi [1], [2].

TADQIQOT MATERIALI VA METODLARI

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillarining izohli va tarmoq lug'atlaridan tanlab olingan 100 dan ortiq transport leksemasi xizmat qildi. Tahlilda quyidagi metodlardan foydalanildi: nominativ-motivatsion tahlil metodi — leksemaning nom sifatida tanlanish asosini aniqlash uchun; komponent tahlil metodi — leksema tarkibidagi semantik komponentlarni ochish uchun; qiyosiy-tipologik metod — ikki tildagi natijalarni solishtirish uchun. Har bir leksema dastlab birlamchi (to'g'ridan-to'g'ri) yoki ikkilamchi (ko'chma) nominatsiyaga mansubligi bo'yicha, so'ngra motivlashganlik darajasiga ko'ra tasniflandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Ingliz tilida transport leksemalarining nominativ xususiyatlari

Ingliz tilidagi transport leksikasining sezilarli qismini motivlashmagan, ya'ni boshqa tillardan tayyor shaklda o'zlashtirilgan so'zlar tashkil etadi: car (lot. carrus), taxi (frantsuzcha), canoe (karib tillaridan) kabi. Bunday leksemalarning ichki shakli zamonaviy ingliz tili nuqtai nazaridan shaffof emas, ya'ni ularning nomlanish asosi til tashuvchilari ongida bevosita anglashilmaydi.

Shu bilan birga, funktsional motivatsiyaga ega leksemalar ham keng tarqalgan: steamboat (bug' kuchi bilan yuruvchi qayiq), sailboat (yelkanli qayiq) kabi so'zlarda nom transport vositasining harakatlanish usuliga asoslangan. Struktura yoki tashqi ko'rinishga asoslangan motivatsiyaga double-decker (ikki qavatli avtobus) so'zi misol bo'ladi. Tarkibiy (qo'shma so'z) nominatsiya orqali yasalgan aircraft, spacecraft, snowmobile kabi leksemalarda ikki mustaqil komponent birikib, yangi tushunchani ifodalaydi. Metaforik nominatsiyaga esa submarine (lot. "sub-" — ost, "marine" — dengiz, ya'ni "dengiz ostidagi") va jumbo jet ("jumbo" — ulkan fil nomidan ko'chirilgan) kabi misollarni keltirish mumkin, bu yerda nom boshqa semantik soha (o'lcham, fazoviy joylashuv) asosida ko'chirilgan.

2. O'zbek tilida transport leksemalarining nominativ xususiyatlari

O'zbek tilida transport leksikasining katta qismini ham o'zlashma, motivlashmagan so'zlar tashkil etadi: mashina, avtobus, taksi, tramvay, metro kabi so'zlar rus tili orqali yoki uning vositachiligida xalqaro leksikadan kirib kelgan bo'lib, ularning ichki shakli o'zbek tili nuqtai nazaridan shaffof emas.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ayni paytda, o'zbek tilining o'ziga xos morfologik salohiyati funktsional motivatsiyaga ega leksemalarni ham faol yasaydi: uchoq ("uch-" fe'l negiziga "-oq" qurol-vosita qo'shimchasi qo'shilishi orqali "uchuvchi vosita" ma'nosini beradi) bunga yorqin misoldir. Tarkibiy nominatsiya usuli orqali temir yo'l, yengil mashina, yuk mashinasi, suv osti kemasi kabi tavsifiy-funktsional nomlar yasaladi, bu yerda leksemaning nomlanish asosi (material, vazifa, joylashuv) aniq ko'zga tashlanadi. Metaforik nominatsiya o'zbek tilida transport terminologiyasida nisbatan kam uchraydi, biroq xalq og'zaki ijodi va badiiy uslubda "temir ot" (poyezd) kabi ko'chma nomlar qo'llanilishi kuzatiladi.

3. Qiyosiy tahlil

Ikki tildagi nominativ usullarning qiyosiy ko'rinishi quyidagi jadvalda aks ettirilgan:

Nominatsiya turi	**Ingliz tili misoli**	**O'zbek tili misoli**
Motivatsiyalanmagan (o'zlashma)	car, bus, taxi	mashina, avtobus, taksi
Funktsional motivatsiya	steamboat, sailboat	uchoq, suzuvchi
Struktura-tashqi ko'rinish motivatsiyasi	double-decker	yengil mashina, yuk mashinasi
Metaforik (ko'chma) nominatsiya	submarine ("suv osti"), jumbo jet	temir ot (poeziyada poyezd)
Tarkibiy (qo'shma) nominatsiya	aircraft, spacecraft, snowmobile	temir yo'l, suv osti kemasi

1-jadval. Ingliz va o'zbek tillarida transport leksemalarining nominatsiya turlari bo'yicha qiyosiy ko'rinishi.

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, ikki tilda ham transport leksikasining nominativ tizimi o'zlashma va ichki yasalgan (motivlashgan) qatlamlarning uyg'unligidan iborat. Farq shundaki, ingliz tilida tarkibiy (qo'shma so'z) va metaforik nominatsiya nisbatan faol qo'llanilsa, o'zbek tilida funktsional-affiksal motivatsiya (uchoq kabi) va tavsifiy qo'shma nomlar (temir yo'l, yuk mashinasi kabi) ustuvorlik qiladi. Bu farq ingliz tilining analitik, o'zbek tilining esa agglyutinativ tipologik tabiati bilan bevosita bog'liqdir: agglyutinativ tilda affiksatsiya orqali motivlashgan nom yasash imkoniyati yuqoriroq, negizga qo'shimcha qo'shish orqali vosita yoki bajaruvchi ma'nosini ixcham ifodalash mumkin.

Shuningdek, har ikki tilda ham eng qadimiy va kundalik transport vositalarini bildiruvchi so'zlar (car, bus — mashina, avtobus) ko'pincha motivlashmagan, o'zlashma xarakterga ega bo'lsa, yangi va murakkab texnik vositalar nomlari (spacecraft, snowmobile — suv osti kemasi) ko'proq motivlashgan, tarkibiy usulda yasalishi kuzatildi. Bu holat nominatsiya jarayonida tushunchaning yangiligi va murakkabligi til vositalarining tanlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi.

4. Nominativ usullarning mahsuldorligi va lingvomadaniy omillar

Nominativ usullarning mahsuldorlik darajasini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida yangi transport vositalarini nomlashda tarkibiy (qo'shma so'z) usuli eng mahsuldor hisoblanadi — tekshirilgan korpusning taxminan uchdan bir qismini shu usul bilan yasalgan leksemalar tashkil etdi. Bu holat ingliz tilining analitik tabiati bilan bog'liq bo'lib, unda ikki mustaqil negizni erkin birlashtirish orqali yangi tushunchani ixcham va shaffof ifodalash imkoniyati keng. O'zbek tilida esa eng mahsuldor usul sifatida affiksatsiya va tavsifiy qo'shma nomlanish ajralib turadi, bu esa tilning agglyutinativ xususiyati — negizga qo'shimcha qo'shish orqali yangi ma'no hosil qilish imkoniyati — bilan izohlanadi.

Nominativ tanlovga lingvomadaniy omillar ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xalqning texnik taraqqiyotga qay tarzda qo'shilgani — kashfiyotchi sifatida yoki texnologiyani o'zlashtiruvchi sifatida —

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

leksemaning motivlashganlik darajasini belgilaydi. Ingliz tili ko'plab transport texnologiyalarining ilk yaratilish tilida bo'lgani bois, unda ichki resurslar asosida motivlashgan nomlar nisbatan ko'proq uchraydi. O'zbek tilida esa zamonaviy transport vositalarining aksariyati tayyor texnologiya sifatida boshqa madaniyatdan (asosan rus tili orqali) qabul qilingani sababli, ularning nomlari ham tayyor, motivlashmagan shaklda o'zlashtirilgan. Shu bilan birga, an'anaviy, milliy transport vositalari (masalan, aravaka, qo'l aravasi) uchun o'zbek tilida deyarli har doim motivlashgan, ichki yasalgan nomlar qo'llanilishi kuzatiladi — bu esa xalqning o'ziga tanish, tarixan o'zlashtirilgan voqelikni nomlashda tilning ichki imkoniyatlaridan faol foydalanishini ko'rsatadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, transport leksemalarining nominativ xususiyatlari nafaqat sof lingvistik, balki lingvomadaniy hodisa hamdir: u xalqning texnologik taraqqiyotdagi o'rnini, til tipologiyasini va tarixiy til aloqalarini o'zida aks ettiradi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil natijasida ingliz va o'zbek tillarida transport leksemalarining nominativ xususiyatlari besh asosiy turga — o'zlashma (motivlashmagan), funktsional motivatsiyalangan, struktura-tashqi ko'rinish asosidagi, metaforik va tarkibiy (qo'shma) nominatsiyaga — ajratildi. Ikki tilda ham o'zlashma qatlam sezilarli o'rin tutsa-da, ichki yasalish usullarida tipologik farq kuzatildi: ingliz tilida tarkibiy va metaforik usullar, o'zbek tilida esa affiksal-funktsional va tavsifiy-qo'shma usullar yetakchilik qiladi.

Olingan xulosalar nominatsiya nazariyasi, qiyosiy tilshunoslik va terminologiya sohalarida amaliy ahamiyat kasb etib, transport terminologiyasini tartibga solish va tarjima qilish jarayonlarida qo'llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kubryakova E.S. Teoriya nominatsii i slovoobrazovanie. — Moskva: Nauka, 1977.
2. Ufimtseva A.A. Leksicheskaya nominatsiya. — Moskva: Nauka, 1977.
3. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi. — Toshkent: Fan, 1989.
4. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. — Munich: C.H. Beck, 1969.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978.
6. Bauer L. English Word-Formation. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.